

BASKIYA KARŞI DİRENME HAKKI

Ahmet TAŞKIN *

Giriş

Baskıya karşı direnme, insanın doğasında mevcut tepkisel bir davranış biçimidir. Öncelikle “*direnme bir hak mıdır?*” ya da hangi durumlarda bir “*hak niteliğine dönüşür?*” sorusunun yanıtlanması gerekmektedir. Direnmenin hak olarak kabul edilebilmesi için hukukça korunması, başka bir deyişle hukukça korunan koşullara uygun olması gerekir. Kişisel alanda meşru savunma (müdafaa) saldırıya karşı koyma ya da direnme, hukukça korunmaktadır. Saldırıya karşı duran bu arada suç işlemişse ve durumu yasadaki koşullara uymakta ise, kendisine ceza verilmez ya da en azından cezası hafifletilir (TCK, mad. 49-51) Ancak, siyasal alanda baskıcı iktidara karşı “*direnme*” ya da zulme karşı “*başkaldırma*” bir hak olarak kabul edilebilir mi, (Aliefendioğlu, 2002, 395) ne zaman baskı ve zulüm vardır, bireyler direnme hakkını meşru olarak ne zaman kullanabilir, direnme hakkı normatif bir değer midir, bu hak nereye kadar gider ve uygulamada ne gibi şekiller alır? (Kapani, 1993, 302)

I. Baskıya Karşı Direnme Hakkının Tanımı ve Unsurları

A. Tanımı

“*Direnme*” kelimesi, herhangi bir düşüncede, bir istekte veya bir durumda karşı koyma, ayak direme, inat etme, ısrar etme veya mukavemet gösterme anlamına gelir. (TDK, 1988, 381; Şener, 2001, 171) Freeman’a göre direnme, başkasının eylem veya iradesine karşı psikolojik veya fiziki her türlü muhalefeti kapsar ve zorlamanın karşısındaki savunma hareketidir. (Thoreau/Gandhi, 1999, 109) Direnme hakkı ise, anayasaya ve hukuka

*Adalet Bakanlığı Tetkik Hâkimi.

aykırı tutum ve davranışlarıyla yasallığını yitiren bir iktidara karşı koyma (*Ana Britannica*, 1994, 191) veya vatandaşların anayasa ve hukuka aykırı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu yitiren iktidara karşı çıkma (Yılmaz, 1992, 217) ya da anayasa ve yasalara aykırı davranışlarıyla hukuksal dayanaklarını yitiren, hukuku dışlayan, hukuk devleti yerine baskı rejimi kuran bir iktidara karşı başkaldırma hakkı olarak tanımlanabilir. (Aliefendioğlu, 2002, 395) Aktif veya pasif direnme, sadece yasa dışı veya haksız eylem ve işlemi hedef alırken; saldırgan direnme ise hukuk ve meşruluk dışına kaymış sayılan hükümeti kuvvet kullanarak devirmeye çalışmak ya da en azından onu yasa dışı ve haksız eylemlerini geri almaya zorlamaktır. (Büyüyük Larousse, 1986, 3211) “*Sistemde*” değişiklik lehine iddialarla gündeme gelen direnme hakkı kavramı, doğal hukukla uyumlu olmayan bir sosyal düzene karşı isyan etme hakkı manifestosu olarak Avrupa tarihinde çok gerilere dayanmaktadır. (Jørgensen, 2001, 69)

1961 Anayasası’nın başlangıç kısmında “*Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1961 Devrimi’ni yapan Türk Milleti.*” (Kili/Gözübüyük, 2000, 174) ifadeleriyle direnme hakkının ne olduğu belirtilmiştir. Bu tanımlar anayasal sistemlerdeki direnme hakkını açıklar. Oysa anayasal sistemi olmayan toplumlarda da direnme hakkı söz konusudur. Bu nedenle tüm siyasal sistemleri içine alan bir tanımın yapılması daha doğru olurdu. Örneğin, Orta Çağ’da demokratik ve anayasal bir sistemden söz edilemez; monarşi, aristokrasi, oligarşi, teokrasi gibi yönetim biçimlerinde de direnme hakkı kullanılabilir. Yönetim biçimi ne olursa olsun, tüm siyasal iktidarların ve toplumların sözlü veya yazılı, beşeri veya ilahi bir hukuk sistemi vardır ve siyasal iktidarlar meşruiyetini doğal hukuka aykırı olmayan bu hukuktan alır. Locke, Rousseau ve Montesquieu ile kural olarak bireyciliğe dönüşmüş olan doğal hukuk, burjuva sınıfı tarafından egemenlere karşı mücadelede ahlaki silah olarak ve demokrasiyi desteklemekte kullanılmıştır. (Jørgensen, 2001, 69)

B. Direnme Hakkının Unsurları ve Tarihsel Gelişimi

1. Direnme Hakkının Unsurları

Direnme hakkı, anayasaya ve hukuka aykırı tutum ve davranışlarıyla yasallığını yitiren bir iktidara karşı koyma, şeklinde tanımlanırsa, anayasal sisteme dayanmayan siyasal iktidarlar için direnme hakkının tarifi eksik olur. Siyasal iktidarın türü değişebileceği gibi devlet biçimi de değişebilir; örneğin, üniter veya federal bir devlet olabilir. (Turhan, 2003, 58-60) Bu nedenle biz direnme hakkını “*Hukukun dışına çıkararak veya hukuk dışı yollarla*

iktidara geçip hukuksuzluğunu devam ettiren ve bu suretle meşruiyetini kaybeden, gücünü baskı ve zulüm vasıtası haline getirmiş bir siyasal iktidara karşı hukuka itaati sağlamak, zulüm ve baskıdan kurtulmak amacıyla son çare olarak giriştiği toplumsal kabul gören bir aktif bir direnme” olarak tarifi uygun görüyoruz. Bu tanımdan hareketle direnme hakkının unsurlarını şu şekilde belirtebiliriz.

a. Hukukun Dışında Olan Bir Siyasal Sistemin Varlığı

Bir toplumda siyasal sistemi, siyasal iktidarın yapısı ve kullanılış biçimi belirler. Burada yer alan siyasal iktidar olgusu da toplumsal kaynakların, toplumsal gruplar arasındaki temel dağılım biçimi ve kontrolünü belirleyen iktidar yapısı olarak algılanmaktadır. (Çınar, 1997, 10) Bir siyasal sistem iki şekilde hukukun dışında olur. Birincisinde, iktidarı hukuk dışı yollardan ele geçirmiş ve hukuk dışı yönetimini sürdüren bir siyasal güç söz konusudur; ikincisinde ise yasal olarak iktidarı ele geçiren ve fakat zamanla hukukun dışına çıkmış siyasal bir güç vardır. Hukukun amacı, toplumun ve bireylerin güvenliğini, iyiliğini ve mutluluğunu gerçekleştirmek, adalet, eşitlik ve hürriyeti sağlayıp devam ettirmektir. (Güriz, 2003, 61) Bu açıdan hukuk kuralları hem normatif hem de gayeci özellik taşır. Baskı ve zulüm boyutuna varan hukuksuzluk direnme hakkını doğurur. Çünkü zulüm, baskı ve adaletsizlikle yönetilmeye razı bir toplum bugüne kadar var olmamıştır ve olması da mümkün değildir.

Yukarıda kastedilen “kanun devleti” değil, “hukuk devleti”dir. Hukuk devleti, devletin bütün eylem ve işlemlerinin hukuk kurallarına dayandığı ve vatandaşlarının da hukuki güvenlik içinde bulunduğu bir sistemdir. (Özbudun, 1986, 94; Soysal, 1986, 243) Hayek’e göre; hukuk devleti, hükümetin faaliyet ve eylemlerinde önceden açıkça ilan edilmiş bir takım kurallara göre hareket ettiği bir devlettir. (Aktaş, 2001, 164) Anayasa Mahkemesi’ne göre; hukuk devleti, insan haklarına saygılı ve bu hakları koruyucu adil bir hukuk düzeni kuran ve bunu devam ettirmekle kendisini yükümlü sayan, bütün işlem ve eylemleri yargı denetimine bağlı olan devlettir. (AMKD, 1976, 189) Hukuk devleti, “hukuku olan devlet” ya da “devletin koyduğu hukuk” değil, “hukukun egemen olduğu”, “hukuka dayalı bir devlettir.” (Erdoğan, 2001, 93-97) Hukukun üstünlüğü kavramı kesinlikle kanunların üstünlüğü olarak anlaşılmamalıdır. Dickey, hukuk devletinin asıl anlamının, herkesin kanunlara tabi olması ve hiç kimsenin kendisini kanunların üzerinde hissetmemesi olduğunu söyler. (Ünal, 1997, 82) Devlet organlarının hukukla bağlı olması, bireylerin hukuki güvenlik içinde olması, birey hak ve hürriyetlerinin tanınması ve korunması hukuk devletinin gerekleridir. (Atar, 2002, 94-98) Devletin dayandığı hukuk, bireysel hak ve özgürlükleri gözetmeyip farklı kimlikleri, kültürleri ve söylemleri bastırmaya kalkışırsa ortada hukuk dev-

leti kalmaz. (Selçuk, 1999, 15) Devletin kendinden hareketle ve kendi içinden sınırlanması esasına dayanan hukuk devleti modeli, özgürlük ve mülkiyete yönelik müdahalelere yalnızca yasalar çerçevesinde cevaz verilmesi, devlet faaliyetlerinin öngörülebilir ve hesaplanabilir kılınması, devletin bütün eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi tutulması gibi temel ilkelerde somutlaşır. (Sancar, 2000, 44) Hukuk devleti anlayışı, bir ülkede yerleşmiş hukuk düzenine yalnız bireylerin değil, yönetimin de uymasını gerektiren bir ilkedir. Hukuk devleti ilkesinin bir anlam kazanabilmesi için ülkede egemen olan hukukun yönetilenlere ve devlete karşı da hukuk güvenliği sağlaması gerekir. (Gözübüyük, 2003, 162)

b. Siyasal İktidarın Meşruiyetini Kaybetmesi

Ülkenin ve toplumun bütünü üzerinde geçerli olan siyasal iktidar (Kapani, 2002, 48) belli bir toplulukta ortaya çıkar. Siyasal iktidarın ortaya çıktığı bu toplum siyasal toplum adını alır. Siyasal toplumun en gelişmiş biçimi ise devlettir. Klasik Fransız kamu hukuku doktrininde “*devlet, milletin hukuki kişilik kazanmış şeklidir.*” Bir tanıma göre devlet, belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen bir insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluş; (Kapani, 2002, 35); bir tanıma göre de bir milletin belli bir ülkede hukuki ve siyasi olarak teşkilatlanmış şeklidir. Bu şekliyle devlet; millet, ülke, egemenlik ve siyasi teşkilatlanma olmak üzere dört unsurdan oluşur. (Kaplan, 1994, 67).¹ Devletin varlık nedeni bireyler ve toplumdur. Devlet, hükmetmek için değil bireylere ve topluma hizmet için vardır. (Şen, 1996, 16-17)

Thomas Paine’ye göre birey, devletlerden ve yönetimlerden öncedir. Bireyler, tek tek kendi kişilik ve hükümlanlık haklarına dayanarak bir yönetim oluşturma amacıyla, birbirleriyle anlaşma yaparak yönetimleri ya da hükümetleri oluşturmuşlardır. Anlaşmanın gerçekleştiricisi birey olduğundan yönetimler, bireyin haklarını ihlal edici düzenlemelere giremezler. Çünkü anlaşma ile birey, haklarından vazgeçmiş değildir; aksine söz konusu haklarının korunmasını istemektedir. Yönetim ya da devlet, toplumun ortak işlerinin yürütülmesinde sadece bir araçtır. Yönetimin kendi başına sahip olduğu haklar yoktur, hepsi görevdir. (Ensaroğlu, 2001, 19) Varlık nedenlerini yerine getirmeyen, bireyi ve toplumu karşısına alan, birey ve topluma hizmet yerine onların üstünde egemenlik kurup yöneten, kaynaklarını kendini oluşturan bireylerin ve toplumun mutluluğu ve ortak

¹ Diğer tanımlar için bkz. İnan, Afet, Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları, TTK Yay., Ankara 1969, s. 26; Duguit, Leon, “Egemenlik ve Özgürlük”, Devlet Kuramı, Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 379.

iyiliği için değil de kendi hükümranlılığı için kullanan devlet meşruiyetini kaybeder.

Kant'a göre devlet, hukuk yasaları altında bir araya gelmiş insanların birliğidir. (Ökçesiz, 2001, 85; Vecchio, 1952, 381) Amacı fert olan devletin (Vecchio, 1952, 401; Abadan, 1959, 390) varlık koşullarından egemenlik, siyasal iktidar eliyle kullanılır. İktidarı kullananlar, ülkede yaşayan bütün insanlar için bağlayıcı kararlar alırken, kurallar koyarken ve bunları gerektiğinde zora başvurarak uygularken hep devlet adına hareket ederler. (Kapani, 2002, 32) Kant'a göre devletin amacı, hukuku korumak ve hürriyetleri teminat altına almak; (Vecchio, 1952, 402) Rousseau'ya göre bireylerin iyiliğini sağlamaktır. (Rousseau, 1990, 35) Devletin amacını gerçekleştirecek olan siyasal iktidardır. (Gözübüyük, 2003, 15-16) İnsanlar, vazgeçilmez ve devredilmez haklarını korumak ve güven altına almak için hükümetleri kurarlar. İktidarların meşruiyeti de yönetilenlerin rızasından doğar. 4 Temmuz 1776 tarihli Birleşik Devletler Bağımsızlık Bildirisi'nde bu hükme açık olarak yer verilmiştir. (Turhan, 2003, 155-156) Siyasal iktidar (en gelişmiş şekliyle devlet) amacı dışında hareket ediyor ve bu durum süreklilik arz ediyorsa meşruiyetini kaybeder. Siyasal iktidarlar iki şekilde gayri meşru duruma düşer. Birincisinde; iktidarın zorla, gayri meşru şekilde gasbı, ikincisinde ise, meşru iktidarın baskı ve zulüm yaparak hukuk dışına çıkması söz konusudur.

Bütün siyasal topluluklarda, devlet dediğimiz bütün kuruluşlarda mutlaka bir siyasal iktidar ve bu iktidarı kullanan yani karar alma, emir verme ve bu karar ve emirleri gerektiğinde zora başvurarak yürütme gücüne sahip bir kişi veya bazı kişiler daima mevcut olmuştur. Bu evrensel bir olgudur. Sadece fizik zorlama gücüne ve kaba kuvvete dayanan bir iktidarın uzun süre ayakta kalması hemen hemen imkânsızdır Onun içindir ki iktidarı ellerinde bulunduranlar daima halkı (yönetilenleri) yalnız emretme ve yönetme gücüne değil, fakat aynı zamanda emretme ve yönetme hakkına sahip olduklarını inandırmaya çalışmışlardır. İktidarın rastgele elde edilmeyip bir hakka dayandığı fikrinin kabul edilmesi ölçüsünde o iktidar meşru bir iktidar olur. Meşru bir iktidara itaat de yönetilenler için bir görev haline gelir. (Kapani, 2002, 66)

Baskıya karşı direnme hakkının kullanılmasında en önemli unsur, iktidarın meşruiyetini kaybetmesidir. Bir ülkenin veya toplumun devleti, kendi ülkesinde yaşayan tüm insanların yaşam ve diğer haklarını korumak ve bunları güvenceli bir düzene bağlamak zorundadır. Aksi halde kendi varlık nedenine aykırı hareket etmiş olur ki bu durumda meşruiyetini kaybeder. (Çeçen, 2002, 93) Bu nedenle de en önemli konu bir iktidarın ne zaman meşru olduğu ve hangi koşullarda meşruiyetini kaybettiğinin

tespitidir. Bir yönetim sistemi olarak her devlet, meşruiyet sorunu ile karşı karşıyadır. Diğer bir ifadeyle devlet, egemenliği altındaki bireylerin sorusuz ve sorgusuz bir sıradanlıkla ya da kişisel çıkar hesaplarıyla değil, kendi rızalarıyla ve doğru olduğuna inandıkları için otoritesine boyun eğmelerini ister. Bu amaçla her yönetim sistemi emirlerine ahlaksal bir yükümlülük niteliğini kazandıracak ve yurttaşlarınca paylaşılacak bir anlayışı ortaya çıkarmalıdır. (Poggi, 2002, 123) Modern hukuk, çıkarılmış yasalar bütünüdür; pozitif hukuktur. İstenmiş, yapılmış, egemenliği kullanan devletin kendisince çoğu kez açık, belgelenmiş ve genellikle yeni kararlarla geçerli kılınmıştır. (Öktem/Türkbağ, 2001, 95) İşte modern devletin meşruiyeti, çıkarmış olduğu ve herkese eşit uyguladığı yasalar bütününe dayanır.

Meşruluk sözcüğünün genellikle alışılmış olan anlamı, pozitif hukuk normuna uygunluktur. Bu aslında yasal olma demektir. Pozitif hukuka uygundur diye işkence yöntemini uygulayan bir iktidarın yasallığı kuşku götürmez, ancak meşruluğu bir hayli tartışmalıdır. Normativist pozitivizme göre, meşru olan bir üst yasaya uygun olandır. Sosyolojik okullara göre meşruluk, yürürlükteki hukuk kurallarının sosyal düzenin yasalarına uymasıdır. Sosyal olgunun en önemli özelliği de dayanışmadır. Toplum içinde barış ve uyum sağlayan hukuk kuralları bu sosyal dayanışmadan doğmaktadır. (Öktem/Türkbağ, 2001, 95) Hukuk düzenleri amaç değil araçtır. Amaç, hümanizmin kurtulması, toplum ve insanın mutluluğudur. Sömürü, baskı ve köleliğin var olduğu düzenlerde, insanın amacı olan mutluluk gerçekleşmez. Mutlu yaşamın en önemli unsuru ise özgürlüktür. Özgürlük, insanın özünden gelişen bir kavram ve olgu olup varoluşunun ana koşuludur. Hukuk düzenlerinin meşruluk ölçütü özgürlüktür. Özgürlüğü sağlayamayan hukuk düzenleri meşruluklarını yitirirler. (Öktem/Türkbağ, 2001, 96)

Orta Çağ siyasal düşünürlerinden St. Thomas'a göre; yöneticiler zor ve şiddet kullanarak emretme gücünü ele geçirmişlerse iktidarlara haklı ve meşru sayılmaz. Böyle bir iktidar toplumun istek ve iradesine dayanmaz ve kişilerin böyle bir iktidara boyun eğme zorunluluğu yoktur. Ancak, meşru olmayan yollardan iktidarı ele geçirenler sonradan toplumun iyilik ve yararına hizmet ederek başlangıçtaki meşru olmayan durumlarını meşrulaştırabilirler. İktidarın kullanılış biçimi de meşruiyet ve haklılığın bir kriteridir. (Göze, 1986, 84-85; Akad/Dinçkol, 2002, 43) Kral, kendini bağlayıcı kuralların, yasaların dışına çıkarsa, halkın direnme hakkı doğar. Bu durumda kralı uyarmak, ona yasaların ve ortak yararın gücünü hatırlatmak halkın görevidir. Zulme yönelen ve kendi çıkarları için yasalar koymaya kalkan bir kral veya bir yönetici için tek yol halkın direnişidir ama onu öldürmek ve ortadan kaldırmak yoluyla değil, sürekli uyarı ve direnişle bu işlem gerçekleştirilecektir. (Akad, 1997, 49) Meşru yoldan iktidarı elde

eden yöneticilerin zorbalığına daha uzun süre anlayış gösterilse de (Bercé, 2003, 54) yetkilerini kötüye kullanırlarsa ve toplum yararına ters düşen davranışlara yönelirlerse, iktidarları meşruiyetini kaybeder. Meşru olmayan iktidara boyun eğme zorunluluğu da olmaz. Yöneticilerin emirlerine boyun eğme zorunluluğu ancak ortak iyilik ve adaletten uzaklaşıldığı zaman söz konusu olabilir. (Göze, 1986, 84-85; Akad/Dinçkol, 2002, 43) Egemen güç, doğal hukuka uymak ve onu uygulamakla görevlidir. Onun siyasal iktidarını meşru kılan gerçek neden bu görevidir. Devlet düzeninin esasına oluşturan yasalara kral dahil herkesin uyması kaçınılmazdır. (Abadan, 1954, 130) Thedor Beze'ye göre; gayrı meşru bir şekilde iktidarı gaspeden, yani devrimle iş başına gelen iktidara karşı her ferdin harekete geçmeye, bütün imkânlardan yararlanarak ülkeyi bu kimsenin ya da kimselerin elinden kurtarmaya hakkı vardır. Hatta bu bir hak olmanın yanında bir görevdir de. Meşru bir şekilde iktidara gelmekle beraber, yetkilerini kötüye kullanan yöneticilere karşı, halkın direnme hakkı vardır. Adalet, doğal hukuka ve Tanrı'nın buyruklarına saygı göstermeyen yönetici; yönetici-yönetilen arasında yapılan sözleşmeye uymuyor demektir. Bireyler tek başına kötü yöneticiye direnemezler. Halkı temsil eden meclislerin zalim olan yöneticiyi uyarmaları gerekir. Ancak bu meclislerin görevlerine son verildiği takdirde iktidarı kullanan kişinin sebep olduğu bu anarşik ortamda her bireyin bu zorbaya karşı gelme hakkı vardır. (Göze, 1968, 264)

16. yüzyıl siyasal düşünürlerinden Calven'e göre; iktidar, Tanrısal iradenin belirlediği sınırları aşıp dine karşı çıktığında itaat edilmemesi gereken bir kurum haline gelir. Sorun, itaat etmememin pasif bir davranışla mı, yoksa aktif bir "*direnme*" ile mi gerçekleştirileceğidir. Yönetici yasaların koruyucusu ve uygulayıcısı olup yasalara göre hükmeder. Yasalarla ülkeyi yöneten bir yöneticiye itaat zorunludur. Yasalar ise, Tanrı'nın yaratmış olduğu doğa tarafından herkesin zihnine yerleştirilen adalet duygusunun bir ürünüdür. Yasalar, biçim bakımından farklı olsalar bile özde aynıdır. Bu nedenle de yasalara yöneticilere olduğu gibi farklılıkları göz önüne almaksızın itaat etmek gerekir. Yönetim biçimleri monarşi, aristokrasi veya demokrasi olabilir. (Ağaoğulları/Köker, 2001, 144-146)

17. yüzyıl siyasal düşünürlerinden John Locke'a göre; meşru ve gayrı meşru iktidar sorununun iki kriteri bulunmaktadır. Birincisi, iktidarın gaspedilmesi, yani başkasının hakkı olan bir iktidarın kullanılmasıdır. Böyle bir iktidar gayrı meşrudur. Her devlet düzeninde siyasal iktidarı kullanacak kişileri belirleyen yasalar, kural ve kurumlar bulunur. Yasa, kural ve kurumların belirttiğinin dışındaki bir yolla iktidarı ele geçiren kişi veya kişiler iktidarı gaspetmiş olurlar. Bu kimseler halkın kendilerine itaat etmelerini de beklememelidir. Gayrı meşru iktidarı belirleyen ikinci kıstas ise zorbalıktır. Zorbalık, iktidarın hiç kimsenin hakkı olmadığı bir biçimde

kullanılmasıdır. Zorba, iktidarı toplum çıkarı doğrultusunda değil de kendi özel çıkarı doğrultusunda kullanan kişidir. (Göze, 1986, 162-163) Toplumun kurulması, meşru bir yönetimin yerleşmesi, çoğunluk adına konuşabilecek hür insanların anlaşmalarına bağlıdır. Meşru yönetimin bunun dışında bir kaynağı yoktur. Gücünü baba iktidarında bulan, yalnız kendi gücüne ya da başka bir ülkeyi zor kullanarak ele geçirmiş olmasına dayanan bir iktidar meşru bir yönetim biçimi sayılmaz. Halkın onaylamadığı veya katılmadığı hiç bir iktidar meşru olmadığı için ayakta duramaz. Meşruluk, halkın isteği ile ve gönlünü etmekle olur. (Akın, 1987, 138) Yine Locke’a göre; yasama gücünü elinde tutan kim olursa olsun, toplumu barışa, güvenliğe ve birliğe ulaştırma görevini yerine getirmezse amaca aykırı davranmış ve toplu yaşamayı baltalamış olur. Öte yandan, yasama yetkisini halktan almayan bir ya da bir çok kimse halkın isteğine rağmen yasalar yapmaya kalkışırsa halk bu yasalara uymakla yükümlü tutulamaz. (Akın, 1987, 169)

Yakın Çağ siyasal düşünürlerinden Benjamin Constant’a göre, “*Kendi sınırlarını aşan iktidar gayri meşrudur. İktidarların sınırı ise, kişinin özel ve bağımsız alanının sınırıdır. Kişi özgürlüğü ve güvenliği, vicdan, düşünce ve inanç özgürlüğü, basın özgürlüğü ve mülkiyet hakkı iktidarın sınırını oluşturur. Hiçbir iktidar meşruiyetini kaybetmeden bu kutsal hakları ihlal edemez. Bu özgürlükleri ihlal eden iktidarın kökünde halk iradesi varsa o da gayri meşru sayılır.*” (Göze, 1986, 250) İktidarın meşruiyetini Tanrı’nın emirlerine uymakla açıklayan siyasal sistemlere göre, Tanrı’nın emirlerini hiçe sayan bir krala (iktidara) karşı isyan, meşru ve haklı bir harekettir. İktidarın nereye kadar yayılabileceğini bilmek krala, ona hangi sınırdan itaat edilebileceğini bilmek ise halka aittir. Halkın temsilcileri tarafından yapılan uyarılar olumlu bir sonuç vermemişse, zorbalaşan iktidara fiili müdahale gerekir. Bu durumda yabancı devletlerin yardımından bile yararlanılabilir. Ne var ki fertlerin tek başlarına harekete geçmeye hakları yoktur. (Nişancı, 2002, 52) Yöneticiler otoritelerini teker teker fertlerden değil, halkın bütününden aldığından, bireysel girişimler haklı görülmemekte ama illegal bir şekilde iktidarı ele geçiren tirana karşı, her şahsın direnme hakkına sahip olduğu ifade edilmektedir. (Göze, 1968, 267)

İslam anlayışında genel olarak meşru otoriteyi elinde tutanlara karşı yönetilenlerin itaat etmeleri gerekir. Koşulları tamam olduğu zaman itaat yükü, her şeyden önce dini yükümlülüktür. Dolayısıyla meşru otoriteye karşı itaatsizlik aynı zamanda günahıdır. Bir lider usulüne uygun olarak seçildikten ve toplumun sadakat yeminini aldıktan sonra onu devirmeye yönelik her türlü girişim bir hadise göre sert bir şekilde cezalandırılır: “*Bir kişinin liderliği etrafında toplandığınızda her kim, birlik ve beraberliğinizi parçalamak isterse onu öldürün.*” (Kemali, 1993, 43) İslami bir yönetimde meşru bir otoriteyi sarsacak her türlü girişim, “fitne” (bozgunculuk) sayılmıştır.

İlk dönemlerde meşruluk ve adalet üzerinde ısrarla durulmuştur. Meşruluk, hükümdarın elinde tuttuğu makam için yeterli olması ve bu makamı hukuk yoluyla ele geçirmesi demektir. Adalet ise hükümdarın İslam'ın kutsal hukukuna uygun bir idare ortaya koyması anlamına gelmekteydi. Buna göre, şayet bir hükümdar meşru değilse gaspçı, adil değilse zalim olarak kabul ediliyordu. Hükümdarın itaate layık olabilmesi için gaspçı ve zalim olmaması gerekirdi. (Nişancı, 2002, 62-63) Çağdaş düşünürlerden Duguit'e göre; objektif hak kurallarına aykırı hareketi ile meşruluğunu kaybeden her hükümeti, kuvvete dayanarak devirme meşru bir haktır. (Nişancı, 2002, 104)

c. Hukuka Aykırılığın Zulüm ve Baskı Haline Gelmesi

Hiçbir devlet mutlak olarak iyi ve mutlak olarak adil olamaz. (Saner, 1999, 162) Bu nedenle devletlerin iyi ve adil olmayan eylem ve kararlarının bulunması kaçınılmazdır. Bireyler haklı ve adil bulmadıkları her karar veya eylem karşısında direnme hakkının varlığını ileri süremez. Aksi halde toplumun varlığı sürekli tehdit altında olur. Haklı ve adil olmayan düzenleme ve uygulamaların baskı ve zulüm derecesine varması, belli bir süre devam etmesi ve kişilerin tahammülünü zorlaması gerekir. Sorun, baskı ve zulmün derecesini belirlemede ortaya çıkar. Bu nedenle baskı ve zulmün direnme hakkını doğuran derecesini tanımlamak güçtür.

Siyasal iktidarın her hukuka aykırı hareketi direnme hakkını vermez. Hukuka aykırılığın ağırlığı ve sürekliliği direnme hakkını belirler. Temel hak ve özgürlüklerin, demokratik toplum düzeninin gereklerine uymayacak biçimde sistemli olarak sınırlandırılması ya da kullanılmasının sürekli durdurulması bu kapsam içinde düşünülebilir. Baskı, zulüm ve hukuk dışı uygulamalar karşısında, hukuksal başvuru yollarının kapalı ya da etkisiz olması, tüm yasal yollar denenmesine karşın sonuç almaması; toplumda, temel hak ve özgürlüklerin sürekli daraltılması karşısında ortak tepkiyi gösterecek yeterli güvenlik supaplarının (hukuksal güvencelerin) ve etkili hukuksal başvuru yerlerinin bulunmaması ya da bireylerin kendilerini ifade edebilme yollarının yasaklanmış olması, direnme hakkının kullanılmasının haklı nedeni sayılır. (Aliefendioğlu, 2002, 397-398) İnsan hayatında devletin hiçbir zaman karışamayacağı bir alan vardır. Bu alan genişse, "liberal", darsa "otoriter", hiç yoksa "totaliter" rejim söz konusudur. (Fendoğlu, 1999, 37)

Direnme hakkı, siyasi iktidarın icraatına bağlı olarak, değerlerin, çıkarların ve inançların baskı altında kalması veya zedelenmesi durumunda ortaya çıkar. Bununla birlikte bir direnmenin ortaya çıkması için değer, çıkar ve inançların baskı altında kalması her zaman yeterli olmayabilir. İtaatsizlik,

büyük ölçüde meşruluk inancının kaybolmasına bağlı olsa da; iktidarın zor kullanması, tahammül sınırlarının aşılmamış olması, yönetilenlerin karşı çıkma kapasitelerinin bulunmaması, dini ve ahlaki gerekçelerin bu tür bir davranışı tasvip etmemesi direnmenin ortaya çıkmasına engel olabilir. (Kotil, 1997, 18) Direnme hakkını doğuran baskı ve zulmün en esaslı nedenlerinden biri keyfiliktir. Lord Acton, bütün iktidarların suistimale yatkın olduğunu, mutlak iktidarların ise suistimalsiz yapamayacağını söyler. (Hayek, 1999, 181) Keyfilik yalnızca belli başlı siyasal sistemlere özgü değildir. Kaynağını çoğunluğun iradesinden alan bir iktidarın keyfi olması da mümkündür. Çünkü, bir iktidarı keyfi olmaktan alıkoyan şey, bu iktidarın kaynağı değil, sınırlarıdır. (Hayek, 1999, 95) Bir ülkenin hür olduğunu gösteren ve onu keyfi idare edilen ülkelerden ayıran en önemli kıstas “*Kanun Hakimiyeti*”ne saygı gösterilmesidir. (Hayek, 1999, 101) Ancak, kanundan alınmış bir iktidar, “*keyfi*” surette hareket etme iktidarı olabilir.

d. Direnme Hakkının Hukukun Üstünlüğü İçin Kullanılması

Hukuk dışına çıkarak baskı ve zulüm uygulayan bir iktidarı uzaklaştırmak veya bu iktidarı hukuku uygulamaya zorlamak için direnme hakkının kullanılması gerekir. Baskı, zulüm ve hukuksuzluğun el değiştirmesi amacıyla direnme hakkı kullanılamaz. Diğer bir ifadeyle bu hak meşru bir amaç doğrultusunda kullanılabilir. Amaç, siyasal iktidarın, devletin ve bireylerin uyduğu ve itaat ettiği bir hukuk düzeninin varlığıdır. Hukuk, din, ahlak ve örf gibi diğer sosyal normların yanısıra toplumun düzenini sağlar ve bu yüzden hukuk, herşeyden önce bir düzen demektir. (Aral, 1992, 167) Devletçe konulan ve toplum hayatını düzenleyen kuralların toplamıdır. (Mumcu/Küzeci, 2003, 4) Bu açıdan hukuk, kendisine uyulmak ve uygulanmak için vardır ve bu anlamda, kargaşalık, ölçsüzlük, keyfilik, kuralsızlık ve başıboş davranışın karşıtıdır. Toplumda bir çok kimsenin hukuka uygun davranmadığı, bu aykırı davranışlarını da özürlü ve hatta meşru göstermeye çalıştığı bilinen bir gerçektir. Hukuk, bu gibi kimseleri kendi emirlerine uygun hale getirmek için bazı zorlama (müeyyide, yaptırım) araçları kullanır. (Aral, 1992, 168)

Hukuk, kendi buyruklarına uymayan gerçek veya tüzel kişilerin karşısına yaptırım olarak çıkar. İşte, hukuka hayat veren müeyyide, devletin ihlalleri karşısında uygulanmıyor veya etkisiz kalıyorsa toplumun direnme gücünün kullanılmasına zemin hazırlıyor demektir. Adaletin ve hukukun buyruğunu yerine getirecek ve toplumsal düzeni sağlayacak, bireylerin dışında ve üstünde bir iradeye kesinlikle ihtiyaç bulunmaktadır (Aral, 1992, 170) Bu ihtiyaç, siyasal iktidar tarafından karşılanamıyorsa toplum tarafından karşılanır. Baskıya karşı direnme de, toplumun bu ihtiyacı karşı-

lama gayretidir. Çünkü, hukuk düzeninin sağlamak zorunda olduğu barış, güvenlik, eşitlik ve özgürlük (Aral, 1992, 173-174) toplumun vazgeçilmez arzusudur.

Kant'ın formülüne göre, “İnsan, kanunlardan başka hiç kimseye itaat etmek zorunda olmadığı zaman hürdür. (Hayek, 1999, 112)” Bununla birlikte kanunlara itaat, hukukun üstünlüğü ile birlikte olmak zorundadır. Örneğin, her bakanlığa veya her makama doğru gördükleri her şeyi yapmak iznini veren bir kanun çıkarıldığı takdirde, bu bakanlık veya makamların bütün hareketleri kanunen meşru olacaktır; fakat bu icraatın “Hukukun Hâkimiyeti” kuralına tabi olduğu söylenemez. (Hayek, 1999, 113) Hukukun Hâkimiyeti” kuralı her şeyin kanunla düzenlenmiş olması demek değil; devletin zorlayıcı iktidarını, ancak kanunla düzenlenmiş hallerde ve önceden tamamiyle bilinmesi kabul olacak tarzda kullanması demektir. Hangi şekle bürünürse bürünsün, “Hukukun Hâkimiyeti” kuralı, yasama yetkisinin sınırlandırılmasını, ferde vazgeçilmez bazı hakların tanınmasını ve insan haklarının dokunulmazlığını gerektirir. (Hayek, 1999, 114)

e. Direnme Hakkının Son Çare Olması ve Ulusça Kullanılması

Baskı, zulüm ve hukuk dışı uygulamalar karşısında hukuksal başvuru yollarının kapalı ya da etkisiz olması, tüm yasal yollar denenmesine karşın sonuç alınamaması; toplumda temel hak ve özgürlüklerin sürekli daraltılması karşısında ortak tepkiyi gösterecek yeterli hukuksal güvencelerin ve etkili hukuksal başvuru yerlerinin bulunmaması ya da bireylerin kendilerini ifade edebilme yollarının yasaklanmış olması, direnme hakkının kullanılmasının haklı nedenidir. (Aliefendioğlu, 2002, 397-398) Bir eylemin, adi bir isyandan ayrılabilmesi ve direnme hakkına dayanabilmesi için “sistemli bir hukuk dışılığı ve zulme karşı olması” gerekir. Bunun için, “eylem” ile “neden” arasında nedensellik bağı kurulmuş ve başka yol kalmamış olmalıdır. Amaç ve uygulanan yöntem, toplumca benimsenmelidir. (Aliefendioğlu, 2002, 398-399)

Direnme hakkının ulusça kullanılması gerektiği yönündeki inancın, genelde mevcut ortak kanıya ve etkili bir güce dönüşmesi. 1961 Anayasası, iktidarın “Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışları” ile meşruluğunu kaybetmesini, ulusun direnme hakkını kullanmasının haklı bir nedeni saymıştı. 1982 Anayasası’nın başlangıç metnine göre, Türk ulusunun ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetleri, ulusun çağrısıyla 12 Eylül 1980 Harekâtı’nı gerçekleştirmiştir. Böylece, her iki Anayasa, dayandıkları silahlı kuvvetler müdahalesini, ulusun ortak kanısına ve istencine uygun davranma ve halkın isteğine uyma yönünde gerçekleştirilmiş bir harekât olarak göstermiş-

ti. Silahlı bir güçle iktidarı elde edenlerin kendi eylemlerini meşru kılma çabası ile “meşruluğun kaybı” farklı kavramlardır. Mevcut iktidara dönük bir eylemin “direnme hakkının kullanılması” olarak kabul edilebilmesi için, öncelikle mevcut iktidarın meşruluğunu kaybettiği yönünde ortak kanının toplum vicdanında gerçekten yer almış olması gerekir. Sorun, ortak kanının belirlenebilmesindedir. Toplumsal ortak kanının ve tepkisel gücün toplum vicdanındaki ağırlığının ve derecesinin saptanabilmesi, toplumun, iktidarın eylemlerine aktif ya da pasif yollarla tepki gösterebilmesine bağlıdır. Halkın sustuğu ya da konuşmadığı, yönetim karşısında tepki veremediği durumlarda, duruma egemen olan zinde güçler, toplumun yerini alır, toplum adına hareket eder ve çoğunlukla toplumsal kanıyı ya da isteği kendi eylemleri doğrultusunda değerlendirerek seslendirirler. (Aliefendioğlu, 2002, 398)

2. Direnme Hakkının Tarihi Gelişimi

a. Doğal Hukukta Direnme Hakkı

Baskıya karşı direnme, insanlık tarihi boyunca üzerinde durulan önemli konulardan biri olmuştur. (Kutlu, 2001, 87) Tarihsel süreçte direnme hakkı, hukuk dışı eylem ve davranışlarıyla baskı ve zulüm aracı durumuna gelen iktidara karşı başkaldırma hakkı olarak doğmuştur. Bu hak, kaynağını doğal hukuk öğretisinden almaktadır. (Aliefendioğlu, 2002, 401) Doğal hukuk, doğuştan kazanılan haklar varsayımına dayanır. Bu haklar, adalet kavramı içinde yer almakta, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik esasları üzerine temellenmektedir. (Öktem/Türkbağ, 2001, 64) Doğal hukuka göre, insan hakları devletten önce gelir; çünkü bunlar bireyin insan olması nedeniyle sahip olduğu özgürlüklerdir; devlet ancak onları tanır ve güvenlik içinde kullanılmasını sağlar. (Kaboğlu, 2000, 28) Direnme hakkı, insanın doğuştan sahip olduğu kimi haklarının son aşamada korunması anlayışına dayanmaktadır; bir bakıma hukuku reddeden iktidarlar karşısında kaynağı hukuka dayalı bir eylem biçimidir. (Aliefendioğlu, 2002, 401) Bununla birlikte direnme hakkının mahiyeti konusunda görüş ayrılıkları vardır. Genel olarak devletin dışında ve üstünde bir hukukun varlığını kabul eden bir kısım yazarlara göre, direnme sorunu tamamen hukuk çerçevesi içinde ortaya çıkan bir sorundur. Direnme hakkı da hürriyetlerin korunmasında başvurulabilecek hukuki yollardan biri olarak kabul edilmek gerekir. (Kapani, 1993, 305-306)

Direnme hakkını hukuki bir yol olarak gören yazarlardan Duguit'e göre, idare edenlerin objektif hukuka aykırı olan karar ve emirlerine uymamakla, hatta gerekirse ayaklanarak baskı yoluna sapan iktidarı devirmekle

fertler tamamen “*hukuka uygun*” ve “*meşru*” bir davranışta bulunmuş olur: zira bu davranış, meşruluğunu yitirmiş ve kaba kuvvet haline dönüşmüş bir iktidarı iş başından uzaklaştırmak ve hukuku yeniden üstün kılmak amacına yönelmiştir. (Kapani, 1993, 305-306) Gény, makul amacına uygun ve ölçülü olarak kullanılan direnme hakkının adaletin ve hukukun en büyük teminatı, Burdeau da direnme hakkının hukuki müeyyide olduğunu söyler. (Kapani, 1993, 306) Bazı yazarlara göre de, zulüm karşısında direnme, hukuki değil, siyasal bir problemdir. Direnme hakkının siyasal problem olması, fertlerin baskı ve zulüm karşısında sessiz kalacakları anlamına gelmez. Şüphesiz bu durumda pasif veya aktif fiili direnmeler olacaktır ve bu direnmeler ahlaki, felsefi ve siyasal bakımdan haklıdır, doğrudur ve meşrudur. Yalnız, pozitif hukuk bu direnmeleri öngöremez, onları düzenleyemez ve peşinen meşru sayamaz: bunu yapan bir anayasa kendi içine bir anarşi mayası katmış demektir. (Kapani, 1993, 306)

Kant, topluma direnme hakkı diye bir hak tanınamayacağını, bunun toplumları anarşiye sürüklemekten başka bir sonuç doğurmayacağını söyler. Bazı tabii hukukçular ise sosyal sözleşme ilkeleri veya pozitif hukuk hükümleri ihlal edildiği takdirde halkın mevcut iktidarı değiştirebileceğini yani direnme hakkını kullanabileceğini söylemişlerdir. (Güriz, 2003, 151-152) Direnme hakkının hukuki temelini sosyal sözleşme esasına dayandıran kurama göre, iktidarın kaynağı Tanrı’dadır, ancak yeryüzünde iktidar gücünün sahibi kişilerdir ve bu gücü kullanma yetkisini siyasi sözleşme ile bir yöneticiye vermişlerdir. Yönetici, kişilerin mutluluğunu ve iyiliğini, adalete, doğal ve ruhani hukuka uygun gerçekleştirmek zorundadır. Eğer, bu görevlerin yerine getirilmesi sağlanamıyorsa ya da sözleşmeye aykırı tutumlar yönetici tarafından halka dayatılıyorsa, o zaman kişilerin gerektiğinde yöneticiye karşı direnme hakları vardır. (Göze, 1968, 244-245)

Direnme hakkı nitelik açısından hukuki bir konu mudur yoksa siyasal bir konumu? Aynı şekilde kaynağı doğal hukuk mudur yoksa pozitif hukuk mu? Bu konuda tam bir fikir birliği olduğu söylenemez. Yukarıda belirtildiği üzere bazı yazarlara göre hukuki bazılarına göre siyasal bir konudur. Yine, bazılarına göre kaynağını doğal hukuk’tan alır, bazılarına göre de pozitif hukuktan. (Doehring, 2002, 130) Doğal hukukçulara göre, pozitif hukukun temeli ve ilham kaynağı olan doğal hukuk, aynı zamanda pozitif hukuku kontrol eder. (Öktem/Türkbağ, 2001, 100) ve kesin olan doğal hukuk zorunlu olarak adil ve gerçek hukuktur. (Keyman, 2000, 186) Toplumun hukuk yaşamını, yazılı kurallar, devletin zorlama gücü (müeyyide) ve mahkeme olarak gören (Keyman, 2000, 226) hukuksal pozitivizmin temel düşüncesini, egemen gücün iradesi biçimlendirirken, doğal hukukun emir ve yasaklamaları özgürlük, insan onuru ve özel mülkiyetin korunması

noktasında yoğunlaşır. (Aktaş, 2001, 164-165) Bazı insanlar kendi doğal hukuk anlayışlarını haklı ve geçerli sayıp diğer bütün insanların da buna inanmasını da isteyebilmektedir. (Doehring, 2002, 130) Direnmeye bir hak olarak dayanmak bir toplumdaki değerler homojenliğinin çözülüşü ve çöküşü anlamına gelir. (Doehring, 2002, 133) Tartışmalar bir yana bırakılacak olursa direnme hakkı, hem doğal hukukta (tabii hukuk) hem de pozitif hukukta dayanak bulur. Önceleri doğal hukuktan doğan direnme hakkının zamanla pozitif hukukta da yer aldığını söylemek pek yanlış olmaz. Doğal hukuk, 19. yüzyılda önemini yitirmiş ve hukuki pozitivizm hukuk düşüncesinde egemen duruma gelmiştir. (Güriz, 2003, 156)

b. Orta Çağ'da Direnme Hakkı

Anayasacılığın gelişiminde hukuk dışı yönetime karşı direnme hakkının tanınması Orta Çağ'da oldukça yaygındı. Hem İngiltere'de hem de Kıta Avrupası'ndaki Orta Çağ sosyal düzeninde direnme hakkı her zaman var olmuştur. (Erdoğan, 2001, 8) Bazı iddiaların aksine olarak Eski Çağ'da direnme hakkı konusunda bir doktrine rastlanmaz. Zulme karşı direnme problemini ilk defa Orta Çağ Hristiyan felsefesi ortaya atmıştır. Bu dönemde zulme karşı direnme, toplu ve bilinçli bir halk hareketi olarak değil de sadece "zalimlerin öldürülmesi" açısından ele alınmıştır. Orta Çağ'da zulme karşı direnme konusunu en ciddi ve sistemli bir şekilde inceleyen Thomas Aquinas'e göre, halk, iktidarı zorbalıkla ele geçiren veya meşru yoldan gelmekle beraber sonradan zulüm yoluna sapan hükümdara karşı ayaklanmak ve onu devirmek hakkına sahiptir. (Kapani, 2002, 302-303) Direnme hakkının pozitif hukuktaki ilk izleri, Magna Carta Libertatum'da (*Büyük Özgürlük Beratı*, 1215) üstü kapalı bir biçimde görülmektedir. (mad. 52) Magna Carta'da bağlılığın güvencesini oluşturan hükme göre, Kral John'un, Beratı ciddi biçimde ihlal etmesi durumunda 25 barondan oluşan kurul, krala karşı savaş açma hakkına sahip olmaktaydı. (Kapani, 2002, 307)

13. yüzyıl siyasal düşünürlerinden Thomas Aquinas'a göre devlet, tabii bir kurum olup, insanın sosyal ihtiyaçlarına cevap vermek ve ortak yararı sağlamak için meydana getirilmiştir. Sosyal hayata güvenlik sağladığı ve ortak iyiliğe hizmet ettiği için devleti Tanrısal aklın yeryüzündeki kusurlu yansıması saymak mümkün olabilir. Sosyal hayatı adalete uygun şekilde ve ortak yararı sağlamak için düzenlemek devletin ödevi olduğuna göre, devletin çıkardığı kanunların keyfi ve zalim olmaması gerekir. Bir kanun amacı bakımından adalete aykırıysa, yani amacı toplumun iyiliği değil de kanun koyanın gurur ve ihtirasını tatminse; kanun koyan kendi yetki sınırlarını aşmak suretiyle bir kanunu vazetmişse veya kanunla vatandaşlara haksız ve eşit olmayan ödevler yüklenmişse; insanî kanunun tabii kanuna aykırı

olduğu açıktır. Böylelikle Thomas Aquinas siyasi iktidarın adalete uymasını şart koşmakta ve adalete uyulmadığı zaman halk için ihtilal yoluna (direnme hakkına) başvurmanın haklı olduğunu dolaylı olarak söylemektedir. (Güriz, 2003, 188; Göze, 1986, 81-82; Akad, 1997, 47-49)

c. Modern ve Yakın Çağ'da Direnme Hakkı

16. yüzyıl sonlarında özgürlüklerine kavuşan ve bir krala sahip olmak isteyen Argonlular iki yasa çıkardılar. Bu yasalardan birincisine göre, kral yasaları çiğneyecek olursa, halk krala ettiği bağlılık yemeninden kurtulacak ve yeni bir krala sahip olabilecekti. Yasalardan ikincisine göre, haklarının çiğnenmesi ya da saldırıya uğraması halinde kralın senyörleri krala karşı birleşebileceklerdi. (Bercé, 2003, 57)

12 Haziran 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirgesi'ne göre, tüm insanlar doğuştan eşit, özgür ve bağımsızdır. Yaşama, özgürlük, mülk edinme, mutluluk ve güvenlik haklarını içeren bu haklar hiçbir zaman devredilmez ve vazgeçilmez haklardır. (mad. 1) Siyasal iktidar, halkın ortak yararı için kurulmuştur. Bu göreve değer olmadığını gösteren ya da bu görevi hiçe sayan bir iktidarın toplum çoğunluğu tarafından değiştirilmesi vazgeçilmez, devredilmez ve kaldırılmaz bir haktır. (Sencer, 1987, 95) XVIII. yüzyılda direnme hakkı, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde *"yönetenler, bireylerin yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişmek gibi doğal, devredilmez haklarını sağlamak içindir; halk bu amaçtan sapan yönetimi değiştirmek ve devirmek hakkına sahiptir."* biçimindeki sözlerle yer almış; böylece pozitif hukuk metinlerine açıkça girmeye başlamıştır. Bununla birlikte Amerikan belgelerinde direnme hakkı giderek önemini kaybetmiştir. (Güriz, 2003, 206) Direnme hakkı, en geniş ve en parlak ifadesini Fransız İhtilali'nin metinlerinde bulur. (Kapani, 1993, 307)

1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde, *"Her siyasal kuruluşun amacı insanın zamanaşımına uğramayan doğal haklarının korunmasıdır. Bu doğal haklar, özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakkıdır"* denilmektedir. (mad. 2) (Fendoğlu, 1999, 11) Bu Bildirge'ye göre, bireylerin doğal hakları, siyasal iktidarın sınırlarını belirler. Kişi, devletçe verilmeyen doğuştan sahip olduğu bu hakları, siyasal iktidara karşı ileri sürebilir. Devlet, toplumdan ayırıdır, ancak topluma boyun eğmesi de söz konusu değildir. (Eroğlu, 1999, 59) Bununla birlikte siyasal iktidarın yetkilerini aşarak kişinin hak ve özgürlüklerini çiğnemesi ve bireyler üzerinde baskı kurması durumunda *"baskıya karşı direnme hakkı"* doğar. (Aliefendioğlu, 2002, 396) 1776 Amerikan ve 1789 Fransız İhtilallerinden sonra direnme hakkı bu ülkelerin anayasa metinlerindeki yerini korumakla birlikte önemini yitirmiş ve pozitif hukukça da reddedilmiştir. (Güriz, 2003, 152)

18. yüzyılda yeni çağdaş direnme hakkının baş savunucusu olan Locke, halkın direnme hakkını, toplum sözleşmesinin tabii ve mantıki sonucu olarak görür. (Kapani, 1993, 304) Toplum Sözleşmesi kuramına göre, tabiat halinde barış içinde yaşayırları savaşa dönüşen insanlar, aralarında bir anlaşma yapmışlardır. Toplum bireylerin iradesiyle kurulduğu gibi, siyasal iktidar da böyle bir sözleşmeye dayanmaktadır. Bu toplum öncesi varsayımına göre, insanlar doğuştan sahip oldukları hak ve özgürlüklerinden bir kısmını kurmuş oldukları iktidara devretmişler, ancak kendileri hakların asıl sahibi olarak kalmışlardır. Siyasal iktidarın amacı, hak ve özgürlüklerin kullanılmasına elverişli güvenlik ortamını oluşturmaktır. İtaat olgusu da serbest rızaya dayandığından; iktidarın kötüye kullanılması durumunda, sözleşmeciler özgürlüklerini direnme hakkına başvurarak geri alacaklardır. (Kaboğlu, 2000, 27; Ünal, 1997, 30; Gören, 1995, 8)

Kamu otoritesinin meşru alanı, bireylerin doğal hak ve özgürlükleridir. (Gülsoy, 2000, 8) Gasbedilmiş iktidar gayri meşrudur. Ortak iyilik için değil de, şahsi çıkarlar için kullanılan iktidar gasbedilmiş sayılır. (Gülsoy, 2000, 292-293)

Sosyal sözleşme teorilerinin en önemli ortak yönü, sosyal varlık olarak insanın değil, özgür ve rasyonel birey olarak insanın ön plâna çıkarılmış olmasıdır. Daha da önemlisi, insan hak ve özgürlüklerinin devletin amacı olduğunun vurgulanmasıdır. (Balı, 2001, 129) Toplum sözleşmesinin iktidara yüklediği başlıca görev bireylerin doğal haklarını ve hürriyetlerini korumaktır. (Kapani, 1993, 304; Şaylan, 2003, 79) Devletin varlık nedeni de bu doğal hakları güvenceye almaktır. Doğal haklar düşüncesi, aynı zamanda bu hakların devlete karşı da güvencede olmasını öngörmektedir. Çünkü toplumda iktidarı kullanan ve kontrol eden devlet, bu büyük gücü nedeniyle hak ve özgürlükler için bir tehlike oluşturmaktadır. Ancak devletin meşruluk temeli, liberal görüşe ve sosyal sözleşmeye göre, hak ve özgürlükleri güvence altına almaktır. Yani devlet, bir kişinin ya da bir grubun başka bir kişinin özgürlüklerini çiğnemesini engelleyecek; buna ek olarak üstün gücünü, bireyin hak ve özgürlüklerini kısıtlamada kullanmayacaktır. (Şaylan, 2003, 79; Gülsoy, 2000, 283-287)

İnsanlar, doğa durumunda sahip oldukları eşitlik, özgürlük ve icra gücünü toplumun ellerine bırakırken bu haklarından vazgeçmemişlerdir. (Locke, 2002, 13) Siyasal iktidarı kullanan kimse toplum sözleşmesinin bu temel hükmüne saygı göstermezse kendisine tanınan yetki sınırlarını aşmış ve sözleşmeyi bozmuş olur. O zaman halkın da ona itaat etme mecburiyeti ortadan kalkar. Bu durumda iktidar tarafından itaate zorlanmak istenirse, buna karşı direnmek halkın en doğal hakkıdır. (Kapani, 1993, 304) Direnme, topluma değil, devlete karşıdır. Yönetenler, insanların tabii haklarını

ihlal ettikleri ve sosyal sözleşmeyi çiğnedikleri zaman direnme hakkını kullanmak yalnızca hukuki bir hak değil aynı zamanda ahlaki bir ödev olur. Yasama ve yürütme organının haklarını kötüye kullanması durumunda baskıya karşı direnme meşruiyet kazanır. Aşağıdaki koşullardan birinin varlığı halinde direnme hakkı ortaya çıkar:

Yöneticiler, kanun yerine keyiflerine göre hareket ederlerse; yasama organının zamanında ve serbest şekilde çalışmasına engel olunursa; yasama organı üyelerinin seçim şekli değiştirilirse; halk yabancı bir iktidarın ege-menliğine teslim edilirse; iktidar, halkın güvenini kaybeder veya kanunları uygulayamazsa... (Güriz, 2003, 205; Göze, 1986, 164-165)

Direnme hakkı, hukuktan ayrılmış bir hükümet yerine hukuka uygun bir hükümet kurmak amacını taşıdığı için isyan değildir. Haklılığını kay-beden hukukun güç kullanmaya devam etmesi, güçlülerin zayıfları ezmesi anlamına geldiğinden zayıfların da güçlülere karşı (Aral, 1992, 151) direnme hakkını kullanması sonucunu doğurur. Direnme hakkı kullanılırken halk meşru savunma durumundadır. Kamu işlerindeki küçük yolsuzluklar yüzünden direnme hakkı kullanılmaz. Fakat uzun süren suistimaller, sahtekârlıklar, yalanlar, halka açık bir fikir verirse... halkın harekete geç-mesine ve hükümeti kaynağındaki amacına uygun şekilde yürütecek ellere vermesine şaşmamak gerekir. (Akın, 1987, 138) Temel amacına aykırı dav-ranan, yolsuz, düzensiz buyruklarla halkı yoksulluğa düşüren bir iktidar, ister tek kişinin, ister bir azınlığın elinde olsun zorbalığa kaymış demektir. Bu durumda kendi bindiği dalı kesen iktidara karşı direnmek toplumun hakkıdır. (Akın, 1987, 138)

Baskıya karşı direnme hakkı, 1791, 1793 ve 1795 Fransız Anayasaları-nın başlangıç bölümlerinde insan hakları bildirileri içinde yer aldı. Daha sonra, Fransız İhtilali'nin etkisinde kalan XIX. ve XX. yüzyıl Avrupa ana-yasalarında klasik hak ve özgürlükler arasında görüldü. (Aliefendioğlu, 2002, 396) 1793 tarihli Haklar Bildirisi direnme hakkını çok açık ve kesin bir şekilde ele alır. Bildiri'nin 35. maddesine göre; *"Hükümet halkın haklarını çiğnediği zaman isyan etmek, halk için ve halkın her kesimi için hakların en kutsalı ve ödevlerin en gereklisidir"*. Bildiri'nin 34. maddesine göre ise; *"Toplulun tek bir üyesine zulüm yapıldığı zaman, bütün topluma zulüm yapılmış demektir. Topluma zulüm yapıldığı zaman da onun her üyesine zulüm yapılmış demektir"*. Fransız İhtilali'nden bu yana bazı anayasalarda direnme prensibinin özüne yer verilmiş ise de kullanılan formüller daha yumuşak ve üstü örtülüdür (Kapani, 1993, 307) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin başlangıç kısmında; *"İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklan-maya mecbur kalmaması için insan hakları hukuk rejimi ile korunmalıdır"* ibaresi yer almaktadır. (Aliefendioğlu, 2002, 397) Bildiri'yi hazırlayanlar, zulme

karşı direnmeyi diğer insan hakları arasında belirli bir “hak” olarak açıkça saymaktan kaçınmışlar, fakat başka çıkar yol kalmadığı zaman da buna son çare olarak başvurulabileceğini kabul etmişlerdir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, insan haklarının hukuksal normlarla korunmaması durumunu halkın direnme hakkını kullanmasının (ayaklanmasının) haklı nedeni kabul etmektedir. Korunan, istibdat ve baskıya karşı halkın direnme (ayaklanma) hakkıdır. (Aliefendioğlu, 2002, 397)

d. İslam Hukukunda Direnme Hakkı

İslam kamu hukukuna göre, kamu otoritesi sınırlıdır; devlete itaatin mutlak olmayıp şartlara bağlı olması temel bir ilkedir. Kamu otoritesinin sınırları “Dünyevi” ve “Uhrevi” diye ikiye ayrılır. Dünyevi sınırlar; yöneticilerin ehliyetli olması, devlet denilen mekanizmanın danışma (istişare) ile yönetilmesi, devlet başkanı bile olsa, hakları ihlal eden kişinin tazminat ödemek zorunda bırakılması, kamu otoritesinin adalet ilkesine uyması ve halkın sert direnme gösterme hakkıdır. Bir hadise göre, “Allah’a (ve O’nun hukukuna) karşı gelene itaat edilmez.” İslam hukukunda, halifenin adaleti kaybetmesi, azli için bir sebeptir. İslam hukuku, devlet başkanı, acizliği, haddini aşması, adalete aykırı davranması, hukuk devleti sınırlarını zedelemesi gibi hallerde azledilir. Buna doktrinde “huruc ale’l-imam”, “huruc ale’s-sultan” veya “hal” denir. Adalet aykırı fiillerde bulunan imama karşı direnmek şarttır. (Fendoğlu, 1995, 161-162)

İnsan haklarını Allah, garanti altına almıştır; O’nun haram kıldıklarını otorite ve insanlar helal kılamaz; O’nun helal kıldıklarını da haram kılamazlar. Hz. Ebubekir, Halife olduğunda, “Allah’a (O’nun hukukuna) itaat ettiğimde bana itaat edin; isyan ettiğimde bana itaat borcunuz yoktur” demiştir. İslam hukukunda muhalefet, meşru olmalıdır. Kamu hukukunda direnme veya devrim ekolüne İslam hukuku literatüründe “huruc ekolü” denilir. Haricilerin savunduğu bu görüşe göre, sünnete muhalefet eden imama karşı “huruc etmek” mutlaka gereklidir. (Fendoğlu, 1995, 163)

İslam hukukunda pasif direnme yanlılarına (Sabır Ekolü) göre; zalim bir yönetime karşı çıkmak gereksizdir. Adalet aykırı davranan devlet yöneticisi günahkârdır ama halka düşen buna sabırlı olmaktır. (Fendoğlu, 1995, 164) Sabır ekolünde toplumsal değişme, duygusal bir çıkışla değil, belirli bir sürece bağlı, tutarlı ve dayanakları olan fikri bir hareketi öngörür. (Macit, 1995, 54) Bu görüşü bazı azınlıktaki ehli-sünnet ile İmamiye mezhebi yanlıları savunmuşlardır. Hadis kolü, “el ile direnmeye” karşı çıkmaktadır. Ebu Hanife ve ehli-sünnet çoğunluğu tarafından ileri sürülmüş Maslahat Ekolü’ne göre; otoritenin zulmüne karşı beklenen menfaatle mevcut zararın

karşılaştırılması gerekir. Başarı sağlayabilecek bir güç yoksa direnmeye izin yoktur. Dört sünni mezhebe göre, otoritenin günahkâr (zalim) olması, direnmeyi gerektirmez. İslam hukukçuları, iç savaş yaşamamak için, direnme kavramına çok nadir hallerde izin vermişlerdir. Kâr ararken sermayeyi kaybetmemek gerekir. Başarı garantisi olmadan direnmek can ve mal kaybından başka bir şey değildir. Bu görüşe göre, direnme için uygun zaman ve zemin gerekir. Ebu Hanife, İmam Şafii, İmam Malik ve İmam Ahmed, “*kan dökmek, zalime itaat etmekten daha kötüdür*” diyerek, bu konuda oldukça titiz davranmışlardır. Hasan Basri de, beş işimizi icra eden bir Devlet Başkanı’na direnmek gerekmez, demektedir: Cuma, cemaat, ganimet, sınırlar ve cezalar. (Fendoğlu, 1995, 165)

Düşünce ve direnme hakkının önderi olan Ebu Hanife, direnme için üç şart koşturmaktadır. Bunlar; fiili zalim devlet başkanı yerine ikame edilebilecek adil bir devlet başkanının bulunması; direnmenin başarı şansının olması ve kamu yararının bulunmasıdır. Ebu Hanife’ye göre, zalim devlet başkanına direnmek farzdır ama bu farz, tek kişinin yapabileceği bir farz değildir. Ebu Hanife bu dediklerini Hz. Ali’nin torunları Zeyd b. Ali ve Nefsü’z-Zekiyye’nin direnmesinde bizzat yaşamıştır. Mutezileye göre, dinin esaslarından biri, zalim imama karşı sert direnmeyi de içeren “*Emr-i Ma’ruf Nehy-i Münker*” ilkesidir. Mutezile, Emevi zulmüne karşı koymuş bir düşüncedir, denilebilir. Haricilere ve bazı Şiilere göre adil imam yoksa veya imam gayri meşru ise atadığı hâkimler ve diğer memurların icraatları geçersiz olur. Ebu Hanife ise bu konuda iki şart koşar: Birincisi, zalim imamın idareciliği ancak zaruret sebebiyle caiz görülebilir. İkincisi, adil imamın mevcut olmaması şartıyla, bu icraatlar geçerli olabilir. Adil imam varsa, zalim imamın icraatları geçersizdir. Görüldüğü gibi, Haricilerin sürekli direnme, Mu’tezile’nin soyut felsefi karakterli direnme anlayışı karşısında, dört Sünni Mezhebin “*Emri ma’ruf*” ve “*Şura*” kökenli anlayışı olduğu söylenebilir. (Fendoğlu, 1995, 166) Tarih boyunca Ortadoğu-İslam dünyasında direnme ya “*aktif*” veya “*pasif*” olarak yapılmıştır. Aktif direnme ya bireysel olarak ya muhalif düşünceler ileri sürerek veya “huruc”larla kendini göstermiştir. Pasif direnme yolunu seçenler, iktidara karşı küskün bir tutum içine girmişlerdir. (Fendoğlu, 1995, 167-168)

3. Türk Anayasalarında Direnme Hakkı

Direnme hakkı, Türk siyasal ve anayasal sisteminde ilk kez merkezi hükümetin temsilcileri ile ayan temsilcileri arasında yapılan ve sözleşme biçiminde kabul edilen “*Sened-i İttifak*”ta yer aldı. (29 Eylül 1808) Sened-i İttifak’a göre, sadrazamın buyruğu, padişah buyruğu derecesinde idi. Sadrazamın yasalara aykırı buyruğu karşısında ayanın oybirliği ile direnme

hakkı vardı. (Gözler, 2000, 5-7; Atar, 2002, 19-20; Kili/Gözübüyük, 2000, 15; Gören, 1997, 12-13)

TC anayasalarında direnme hakkı, ilk kez 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünde yer almıştır. Başlangıca göre Türk ulusu, *"Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimi'ni"* yapmıştır. Bu söylemde, iktidarın anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybettiği, başka bir deyişle iktidarın hukuksal dayanaktan yoksun kaldığı vurgulanmaktadır. Bu deyişe göre, böyle bir durumda ulusun *"direnme hakkı"* doğmakta ve direnme eylemi meşruiyet ya da haklı bir gerekçe kazanmaktadır; Türk ulusu, meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı *"direnme hakkını"* kullanmıştır. (Aliefendioğlu, 2002, 399) Bu nedenle kullanılan direnme hakkı meşrudur.

1982 Anayasası'nda direnme hakkına açıkça yer verilmemiştir. Ancak 1982 Anayasası'nın başlangıç bölümünde, Anayasa *"Türk Milleti tarafından, demokrasiye aşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi"* olunmuş, böylelikle Anayasa'yı koruma görevi, Türk evlatlarının vatan millet sevgilerine ve uyanıklıklarına bırakılmıştır. Bu görevin, Türk evlatlarına (ulusa) gerektiğinde direnme hakkı verdiği söylenebilir. Atatürk'ün Türk Gençliğine Hitabesi'nde de, Atatürk'ün gençliğe, kimi koşullarla ve gerektiğinde *"direnme"* görevi verdiği gözlenmektedir. (Aliefendioğlu, 2002, 399) Bununla birlikte direnme hakkının 1982 Anayasası'nda normatif olarak düzenlendiğini söylemek mümkün değildir. Verilen yetki olsa olsa siyasal kaynaklıdır. Zaten hiçbir hukuk düzeni ihtilal ya da direnme hakkını tanıyamaz. Bu, bizzat düzenin kendisini ret etmesi demek olur. Devlet bir organizmaya benzetilebilir. Nasıl bir organizmanın ilk ödevi, kendi varlığını sürdürmek, varlığına yönelen tehlikeleri önlemek ve bunları yok etmekse, devletin de kendi varlığına yönelen girişimlere karşı kendini savunması ve koşulların gereğine göre bu savunmanın şeklini belirtmesi tabiidir. Bu nedenledir ki Amerikan anayasa metinlerinde *"direnme hakkı"* yer aldığı halde 1789 Fransız Devrimi'nin etkilerinden korunmak amacıyla 1798 yılında ihtilal teşebbüslerini ağır bir şekilde cezalandıran *"Düşman Yabancılar Kanunu"* ile *"Fesat Kanunu"* çıkarılmıştır. (Güriz, 2003, 206-207)

Anayasa Mahkemesi, Sosyalist Parti'nin programındaki *"Parti, haksızlık ve baskılara karşı emekçilere birey olarak ve birlikte direnme hakkı tanır, direnenler korunur"* biçimindeki tümceyi Anayasa'ya aykırı görmemiş ve kapatma nedeni saymamıştır. bu kararında, direnme hakkını bireysel özgürlüklerle ilgili bir insan hakkı olarak kabul etmiştir. (Aliefendioğlu, 2002, 399)

II. Direnme Hakkının Normatif İfadesi

Direnme hakkının hukuk çerçevesi içinde meşru bir hak olarak kabul edilmesi halinde mesele çözümlenmiş olmaz. Diğer bir ifade ile örneğin, anayasa metni içine *“anayasaya ve hukuka aykırı tutum ve davranışlarıyla yasallığını yitiren zorba ve baskıcı bir rejim haline dönüşen bir iktidara karşı direnme hakkı vardır”* şeklindeki bir tanımlama uygulamada sorunları çözmez. Direnme hakkının ne zaman, nasıl ve hangi koşullar altında uygulanacağını da belirtilmesi gerekir. Örneğin Locke, direnme hakkının tanımını yaptıktan sonra hangi hallerde meşru olarak kullanılacağını sırayla saymıştır. Sınırları ve şekli çizilmeden halka verilen zor kullanma yetkisi iç savaşa veya en azından teröre yol vermek anlamına gelir. Zaten bütün güçlük de bu noktada kendini gösterir.

Baskının veya zulmün genel, soyut ve objektif bir tanımını yapabilmek son derece güçtür. Pozitif hukuk açısından, kanuna aykırı her işlemin ve anayasaya aykırı her kanunun mutlaka baskı yarattığı ileri sürülemez. Normlar hiyerarşisi içindeki bu gibi aykırılık ve çelişkiler, her hukuk devletinde kendini gösterebilir ve bunların gene hukuki yollardan giderilmesi mümkündür. Ancak iktidar tarafından hukuk yollarının kapatılması ve temel hürriyetlerin kasıtlı ve sistemli bir şekilde daraltılıp yok edilmesi halinde baskı ve zulüm söz konusu olur. Fakat bu halde de hukuki ölçüyü belirleyebilmek, *“bardağı taşıran damlayı”* objektif olarak öngörebilmek kolay değildir. (Kapani, 1993, 310)

Nitekim böyle olduğu içindir ki direnme hakkını hukuk çerçevesi içinde meşru bir *“hak”* olarak kabul eden yazarların büyük çoğu bu hakkın sadece varlığını belirtmekle yetinmişler, kullanma sorunu üzerinde fazla durmamışlardır. Teori alanından eylem alanına geçiş o derece sarp güçlükler ve tehlikelerle doludur ki Thomas Aquinas’dan Locke’a ve Duguit’ye kadar direnmenin meşruluğunu savunan bütün yazarların bu konuda en büyük ihtiyat ve itidal tavsiyesini tekrarlamaktan geri kalmadıkları görülür. İsyan hakkını teorik bakımdan kendisine *“kürsü anarşisti”* dedirtecek bir açıklıkla kabul eden Duguit dahi pratik bakımdan bu hakkın kullanılmasının yaratacağı *“büyük tehlikelere”* önemle dikkati çekmektedir. (Kapani, 1993, 310)

Direnme hakkının normatif değerine, yani temel bir hak olarak anayasada yer alması meselesine gelince, burada durum daha da nazikleşir. Bir defa bu hakkı resmen kabul ve ilan eden beyanname ve anayasalar dahi kullanma şartlarını düzenlemeye kalkışmamışlardır. Esasen bunu yapmalarına da imkân yoktur. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi, kuvvete başvurma ve ayaklanmanın hukuken öngörülmesi ve düzenlenmesi diye bir şey kolayca tasavvur edilemez. Öte yandan, direnme hakkını prensip olarak tanıyan hukuk metninin hemen yanısıra, bu hakkın pratikte kul-

lanılmasını imkânsız kılmağa yönelen pozitif hukuk hükümleri yer alır. Gerçekten uygulamada daima görüldüğü gibi, anayasasında direnme prensibine yer veren devlet, beri yanda ceza kanununa koyduğu hükümlerle, yerleşmiş siyasal düzeni zor kullanarak değiştirme girişimlerini ağır ceza tehdidiyle yasaklamayı ihmal etmemiştir. Bu durumda, düzenlenmemiş, uygulanma yolları gösterilmemiş, soyut ve ham bir prensiple, açık, kesin ve belirli pozitif hukuk kurallarının (devletin güvenliği ve rejimin korunması ile ilgili ceza hükümlerinin) çatıştığına ve normatif yönden bu ikincilerin üstünlük sağladığına şahit olmaktadır. (Kapani, 1993, 310) İki dünya savaşı arasında totaliter ideolojilerin demokratik rejimlere karşı giriştikleri yıkıcı faaliyetler karşısında özgürlükçü rejimler, aşırı siyasal akımlara karşı koruma önlemleri olarak “*müdahaleci*” (militan) bir demokrasi yolunu tutmuştur. (Kaboğlu, 1993, 66) Baskıya karşı direnmenin bir temel hak olarak anayasalarda yer almasının pratik bir değeri yoktur; ancak teorik olarak, kişi hak ve hürriyetleriyle hukukun üstünlüğüne saygılı olmayı hatırlatmakla sınırlı bir faydası olabilir.

Burdeau’nun da isabetli olarak belirttiği gibi, direnme hakkının pratik alanda etkinliğini sağlayacak olan, onun bir anayasa formülü halinde ifadesi değil, fakat bu hakkı fiilen kullanmağa kalkışacak olanların gücüdür. (Kapani, 1993, 312)

Yerleşmiş siyasal rejime ve onun elinde bulundurduğu kudrete karşı bir ayaklanma hareketine girişecek olanlar şayet yeterli güce (maddi ve manevi) sahip değillerse, direnme hakkının anayasada yazılı olması herhalde onları hedeflerine ulaştıramayacaktır. Buna karşılık, aktif direnme için bütün şartların olgunlaşmış bulunduğu bir ortamda, baskı rejimini devirmek hususunda kendilerini yeter derecede haklı ve güçlü bulanlar, harekete geçmek için herhalde direnme hakkının anayasada yazılı olup olmadığına bakacak değillerdir. Baskıya karşı direnmenin anayasa maddeleri arasında belirli bir temel hak olarak yer almasının pratik bir yarar sağlamamasına karşılık, önemli sakıncalar yarattığını söylemekte isabet vardır. Böyle bir anayasa formülünün, siyasal durumu kendi sübjektif açılarından değerlendiren ve kendilerinde herhangi bir üstün kudret, bir tarihi görev veya kamuoyunu temsil yetkisi vehmeden “*iktidar heveslilerine*” cüret aşılacağı şüphesizdir. Hele bu formül, 1793 Fransız Anayasası’nda olduğu gibi, adeta ayaklanmaya açık bir çağrı şeklini alırsa, bunun toplumda yaratacağı anarşik havayı ve huzursuzluğu tahmin etmek güç olmaz. İşte bunun içindir ki zamanımızda, bazı bildiri ve anayasaların başlangıç bölümlerinde direnme prensibine kısaca değinilmekle beraber (İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nde ve 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda olduğu gibi) buna ana metinde açık bir “*hak*” olarak yer vermek suretiyle normatif bir değer tanıma yoluna gitmekten kaçınılmaktadır. (Kapani, 1993, 312-313)

II. Direnme Hakkının Pratik Yönü

Günümüzde baskıya karşı direnmenin genel olarak iki şekli bulunmaktadır: Bunlar “pasif direnme” ve “aktif direnme”dir. İsyan ve ihtilal hareketleri olarak somutlaşan aktif direnme, kuvvete başvurarak sistemi temelinden yıkmaya hedefini güderken; tekil haksızlıklara karşı koyma yöntemi olan pasif direnme barışçı yolları takip eder. Pasif direnme, hedefe varmada maksimum sabır ve moral gerektirdiği için gözden düşse de zaman içinde sivil itaatsizlik olarak yeniden fonksiyonellik kazanmıştır. (Nişancı, 2003, 26)

A. Sivil İtaatsizlik

Eylem tarzı ve amaçları bakımından terörizmden, düşünsel çerçevesi bakımından da anarşizmden karşılaştırılmayacak kadar farklı bulunan “Sivil İtaatsizlik” edimleri çağdaş demokratik hukuk devleti düzenlerinin sürekli karşılaştığı toplumsal bir olgudur. (Habermas, 1995, 7)

Bir tanıma göre; sivil itaatsizlik, “yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesini isteyen, aleni, şiddetsiz, vicdani, fakat aynı zamanda siyasi olan, yasa dışı bir eylem”; (Rawls, 1971, 401) bir tanıma göre; “hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna, kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto eylemi”; (Ökçesiz, 1994, 130) bir başka tanıma göre ise; “yasadışı ve kamuoyuna açık, hedefi ve nasıl gerçekleştirileceği belli, eylemcisinin politik ve hukuki sorumluluğunu üstlendiği, şiddete kapalı, kamu vicdanına yönelik bir çağrı içeren haksızlıklara karşı ortak bir eylem biçimi”,² bir diğer tanımda da “şiddetten arınmış, evrensel kabul gören hukuksal değerlerin ve toplumsal etiğin yarattığı motivasyonla pozitif hukuk normlarının bilinçli, yaptırımlarına katlanılarak ihlali ile karakterize edilebilen bir protesto eylemi” olarak nitelendirilir.³ Kısaca sivil itaatsizlik, yasayı bilinçli olarak çiğneme eylemiyle siyasi otoriteyi adalete ve “hukuk devleti” idesine uymaya çağıran politik bir eylemdir. (Erdoğan, 2001, 300) Bir yönüyle sivil itaatsizlik haklı olmayı yasaya itaate tercih etmektir. (Fischer, 1983, 45)

Görüldüğü gibi sivil itaatsizliğin pek çok tanımı vardır. Fakat genel bir tanıma göre; “sivil itaatsizlik, içinde yaşanılan sistemi meşru kabul etmekle beraber yapılan haksız ve adaletsiz uygulamalara karşı yasal yolların tükendiği noktada şiddete başvurmadan vicdani bir şekilde ortaya konulan, yani siyasi ve ahlaki motivasyonu olan, fakat bununla birlikte sistemin yasalarına aykırı olan ve düşünülerek bir plân dahilinde gerçekleştirilen harekettir.” (Uyanık, 2001, 57)

² <http://212.154.21.40/2001/08/25/haberler/haberlerdevam.htm#20> [28.5.2003]

³ <http://www.altzine.net> [28.5.2003]

Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi sivil itaatsizlik kavramı, yasanın özüne itaat çerçevesinde, yasaya itaatsizlik şeklinde bir paradoksu içermektedir.⁴ Sivil itaatsizlik eylemi, sistemin meşruluğunu reddetmez; tam tersine sistemin temel ilkelerine atıfla kendini haklı gösterir. (Erdoğan, 2001, 310) Bedau'ya göre, yasaya aykırı, kamuya açık, şiddetsiz ve vicdani olarak bir yasayı ya da bir hükümet politikasını veya kararını engellemek isteyen kimse sivil itaatsizlik işlemiş olur. (Aktaran, Habermas, 1995, 10) Bu tanımlara göre, bir hareketin sivil itaatsizlik sayılabilmesi için; eylemin, bir yasaya bilinçli olarak aykırı olması, kamuya açık biçimde gerçekleştirilmesi, şiddet içermemesi, üçüncü kişilere zarar vermemesi ya da zararın çok küçük ve sınırlı ölçüde kalması, siyasal ya da ahlaksal bir nedene dayandırılması ve ağır bir haksızlığa karşı yapılması gerekir. (Aliefendioğlu, 2002, 403; Uyanık, 2001, 58-59; Ökçesiz, 2001, 108-109; Habermas, 1995, 0-12; Rawls, 1999, 54; Merton, 2001, 43)

Ayrıca; eylem amaca uygun olmalı, (ölçülülük ilkesine uygunluk) eylemle ulaşılacak istenen hedef arasında geçerli ilişki bulunmalı, yasal yollar tüketilmiş olmalı ya da başvurudan bir sonuç alınamayacağı konusunda yaygın bir kanı bulunmalı ve eylemci, eyleminin sonucuna katlanmalıdır.

B. Aktif Direnme

Aktif direnme baskı idaresini kuvvet ve gerekirse şiddet yoluna başvurmak suretiyle devirme hedefini güden direnme şeklidir. Genel olarak isyan ya da ihtilal hareketi olarak adlandırılan bu saldırgan direnme, pratik bakımdan bir kuvvet çatışması niteliğini taşır. Haklılık veya haksızlık sorunu bir yana, sosyolojik gerçek olarak durum bir çıplak kuvvet çatışması şeklinde kendini gösterdiğine göre, aktif direnmenin pratik değerini bu açıdan ölçmek gerekir. Bugün devlet içinde üstün fizik kuvveti elinde bulunduran ordu'dur. Çağımızın teknolojisi, orduyu karşı gelinmez bir güç haline getirmiştir. Bundan böyle "*orduya karşı ihtilal yapılamayacağı*" ister istemez kabul edilmektedir. 1789 ve 1848 tipi halk ihtilallerinin artık tarihe karışmış olduğu söylenebilir. (Kapani, 1993, 315)

Günümüzün şartları içinde silahlı kuvvetlere karşı gelinemeyeceğine göre, baskı karşısında aktif direnmenin başarı şansı silahlı kuvvetlerin tutumuna bağlı demektir. Silahlı kuvvetler baskı rejiminin emrinde mi kalacaktır, yoksa demokrasi ve hürriyet cephesinde mi yer alacaktır? İhtilalin kaderini bu sorunun cevabı belirleyecektir. Ordu yerleşmiş rejime sadık

⁴ [http://www.hukuk.gen.tr/konular/\[28.05.2003\]](http://www.hukuk.gen.tr/konular/[28.05.2003])

kaldığı takdirde ayaklanmanın bir kan denizinde boğulmasından korkulur. İhtilal ordu ile birlikte veya ordu tarafından yapıldığı zaman da silahlı kuvvetlerin aktif politikaya karışması sorunu ortaya çıkar. Bunun yakın ve uzak sonuçlarını her zaman önceden kestirmek mümkün değildir. Kışlasından çıkan askeri tekrar kışlaya döndürmenin hiç de kolay olmadığını milletlerin yakın tarihi göstermektedir. Gerçi her şey kumanda kadrosunun idealizm ölçüsüne bağlıdır denebilir. Fakat ordunun politikaya müdahalesinin bazen hiç beklenmedik ve istenmedik sonuçları ortaya çıkardığı ve zincirleme tepkilere yol açtığı da bilinen bir gerçektir. Zamanımızda aktif direnme, taşıdığı büyük tehlikeler yüzünden pratik değerini önemli ölçüde kaybetmiş sayılır. Şüphesiz ki bir millet, baskı rejimi dayanılmaz bir hal aldığı zaman gene de her türlü tehlikeyi göze alarak ondan kurtulmak isteyecektir. Ancak, bütün mesele, baskının doğmasını, yayılmasını ve dayanılmaz hale gelmesini önlemektir. (Kapani, 1993, 315-316)

III. Sonuç

İnsan, tarihin her döneminde baskı, zulüm ve haksızlıklara maruz kalmış, fakat hiçbir döneminde bunlar karşısında alışkanlık gösterememiştir. Açlığa, yoksulluğa, acılara, savaşlara ve bir çok sıkıntılara zamanla alışabilen insan, aynı tahammülü, adaletsizliklere ve haksızlıklara karşı gösterememiştir. İşte, onu diğer canlılardan ayıran ve insan yapan özellik de budur; onur ve özgürlük sahibi olması, haksızlığa ve adaletsizliğe karşı tepki göstermesidir. İnsanın doğasında var olan bu tepkiyi söküp atmamak ise onun varlığını ortadan kaldırmak gibidir. İnsan, yeri geldiğinde ölmeye de razı olur, fakat haksızlık ve adaletsizliğe asla razı olmaz. Bu nedenle; insanın baskı, zulüm, adaletsizlik ve haksızlıklara karşı tepki göstermesi, yani direnmesi, onun doğal bir hakkıdır. Bu hakkın anayasalarda düzenlenmemesi onu hak olmaktan çıkarmaz. Fakat düzenlenmiş olması da bu hakka normatif bir güç kazandırır.

Baskıya karşı direnme, hukukun dışına çıkarak veya hukuk dışı yollarla iktidara geçip hukuksuzluğunu devam ettiren ve bu suretle meşruiyetini kaybeden, gücünü baskı ve zulüm vasıtası haline getirmiş bir siyasal iktidara karşı, hukuka itaati sağlamak, zulümden ve baskıdan kurtulmak amacıyla son çare olarak girişilen ve toplumsal kabul gören aktif direnmedir. Böyle bir aktif direnme hali de baskıya karşı direnme hakkını oluşturmaktadır.

Direnme hakkı, insanın doğal haklarının veya pozitif hukuk kurallarının ihlal edilmesi ve bunun az veya çok sürekli bir hal almasıyla doğar. Bu hakkı tek tek bireyler değil, halkın çoğunluğu veya halkın çoğunluğunun desteğini almış bir grup kullanmalıdır. Aksi halde, siyasal iktidarın

herhangi eylem ve işlemini haksızlık, adaletsizlik, baskı ve zulüm olarak değerlendiren bireyin direnme eylemine başlaması ülkede kargaşa, buhran, terör, kaos veya anarşi ortamı oluşturabilir.

Günümüz anayasalarında ve uluslararası belgelerde direnme hakkının açık olarak değil de dolaylı olarak düzenlenerek bu hakka yer vermesinin en önemli nedeni de budur.⁵ 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında "*Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1961 Devrimi'ni yapan Türk Milleti.*" (Kili/Gözübüyük, 2000, 174) ifadeleriyle direnme hakkının millet tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. İşte, direnme hakkını milletin kendisi veya onun desteği ile bir güçlü bir grubu kullanabilir.

Normatif olarak düzenleme altına alınmayan direnme hakkı meşru, fakat yasal olmayan bir haktır. Soyut olarak meşru olan bir hak, uygulama şekli itibarıyla gayri meşru bir duruma düşebilir. Örneğin, baskı ve zulmü sona erdirmek amacıyla ve halkın da desteğini alarak iktidarı deviren bir hareket, bir başka zulüm ve baskı yönetimine yol açmışsa söz konusu direnme meşruiyetini kaybeder. Direnme hakkının anayasalarda düzenlenmemesinin nedeni, hangi hal ve koşullarda bu hakkın kullanılacağına ilişkin somut kriterlerin belirlenememesidir. Çünkü en iyi niyetlere sahip olan bir ihtilal bile halkın vicdanını alt üst eden, iç güvenliği tahrip eden ve herkes tarafından tanınan ve otoritesine karşı gelinmeyen bir devletin varlığını gerektirdiği için, devletin yaptığı bütün anlaşmaları da tehlikeye atan ciddi bir krizdir. (Dahılman, 2003, 97)

Baskıya karşı aktif direnme, içerdiği şiddet ve diğer unsurlar yönünden sivil itaatsizlikten tamamen ayrıdır.⁶

KAYNAKLAR

- Abadan, Yavuz, *Devlet Felsefesi*, Ankara 1959.
- Abadan, Yavuz, *Hukuk Felsefesi*, AÜHF Yay., Ankara 1954
- Ağaoğulları, M. A/Köker, L., *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, İmge Kitabevi, 3. bas. Ankara 2001.
- Akad, Mehmet, *Genel Kamu Hukuku*, Filiz Kitabevi, 2. bas. İstanbul 1997.
- Akad, Mehmet/Dinçkol, B. Vural, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yay., İstanbul 2002.
- Akın, F. İlhan, *Kamu Hukuku*, Beta Yay., 5. bas., İstanbul 1987.

⁵ Bkz. Aliefendioğlu, s. 399.

⁶ Sivil itaatsizlik, hukuka aykırı somut bir eylem veya karara, direnme ise siyasal düzene karşı yapılır.

- Aktaş, Sururi, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*, Liberte Yay., Ankara 2001.
- Aliefendioğlu, Yılmaz, “Direnme Hakkı”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, Ed. Yasemin Özdek, TODAİE, 2002.
- Ana Britannica*, Hürriyet Dağıtım, C. 10, 1994.
- Anayasa Mahkemesi’nin 25.5.1976 T., 1976/1 E., 1976/28 K. sayılı Kararı, AMKD, S. 14.
- Anayasa Mahkemesi’nin, 8.12.1988 T., 1988/2 E., 1988/1 K. sayılı Kararı, AMKD, S. 24.
- Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Sorunları*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1992.
- Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, Konya Mimoza Yay., 2. bas., 2002.
- Balı, Ali Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet*, Konya Çizgi Kitabevi, 2001.
- Büyük Larousse*, Milliyet, C. 6.
- Çeçen, Anıl, *İnsan Hakları*, Ankara Gündoğan Yay., 3. bas., 2000.
- Çınar, Bekir, *Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör*, Sam Yay., Ankara 1997.
- Dahılman, Friedrich Christoph, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Özgürlük Yazıları*, der. C. Can Aktan/İ. Yaşar Vural, Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- Duguit, Leon, “Egemenlik ve Özgürlük” *Devlet Kuramı*, der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- Ensaroğlu, Yılmaz, *Tamamlanmamış Bir Değer, İnsan Hakları*, Şehir Yay., İstanbul 2001.
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, 4. bas., Ankara 2001.
- Eroğlu, Cem, *Devlet Nedir*, İmge Kitabevi, 2. bas., Ankara 1999.
- Fendoğlu, H. Tahsin, “Osmanlı Hukukunda ‘Muhalefet’ Hakkı”, *İnsan Hakları*, İstanbul İnsan Hakları Sempozyumu, 10-11 Aralık, 2. bas.
- Fendoğlu, H. Tahsin, *Devlet, Diploması ve İnsanın Özgürlük Mücadelesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1999.
- Fischer, Louis, *Gandi*, çev. Mehmet Harmanlı, Milliyet Yay., 1983.
- Gören, Zafer, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Barış Yay., İzmir 1997.
- Gören, Zafer, *Temel Hak Genel Teorisi*, DEÜHF Yay., 3. bas., Ankara 1995.
- Göze, Ayferi, “XVI. Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme”, *İHFM*, C. XXXIV, S. 1-4, 1968.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., İstanbul 1986.
- Gözübüyük, Şeref, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, 12. bas., Ankara 2003.
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Siyasal Kitabevi, 6. bas., Ankara 2003.
- Habermas, Jürgen, *Sivil İtaatsizlik*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, Afa Yay., İstanbul 1995.

Hayek, Friedrich A., *Kölelik Yolu*, Çev. T. Feyzioğlu/Y. Arsan, Liberte Yay., 2. bas., Ankara 1999.

<http://www.altzine.net> [28.5.2003]

<http://212.154.21.40/2001/08/25/haberler/haberlerdeyam.htm#20> [28.5.2003]

<http://www.hukuk.gen.tr/konular/> [28.05.2003]

İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK Yay., Ankara 1969.

Jørgensen, Stig, *Hukuk ve Toplum*, Çev. Ü. Yükselbaba/N. Beysan, Donkişot Yay., İstanbul 2001.

Kaboğlu, İbrahim Ö., *Anayasa ve Toplum*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Kaboğlu, İbrahim Ö., *Özgürlükler Hukuku*, Afa Yay., 4. bas., İstanbul 1993.

Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yay., 7. bas., Ankara 1993.

Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, 14. bas., Ankara 2002.

Kaplan, İbrahim, "Demokrasi-Hukuk-Otorite", *Prof. Dr. İlhan Öztarak'a Armağan, AÜSBFD*, C. 49, Ocak-Haziran 1994, Ankara 1994.

Kemali, M. Haşim, "İslam'da İfade Hürriyeti: Fitne Kavramının Tahlili", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, 1993.

Keyman, Selâhattin, *Hukuka Giriş*, Yetkin Yay., Ankara 2000.

Kili, Suna/Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, TİB Kültür Yay., 2. bas., İstanbul 2000.

Kotil, Ahmet, "Yönetenler Yönetime Neden ve Nasıl İtaat Ederler", *İktisat Dergisi*, 1997.

Kutlu, Mustafa, *Kuvvetler Ayrılığı*, Seçkin Yay., Ankara 2001.

Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yay., Erzurum 1995.

Merton, Thomas, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, Çev. Seda Çiftçi, Kaknüs Yay., İstanbul 2001.

Mumcu, Ahmet/Küzeci, Elif, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Savaş Yay., 3. bas., Ankara 2003.

Mumcu, Ahmet, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Savaş Yay., 2. bas., Ankara 1994.

Nişancı, Şükrü, *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2003.

Ökçesiz, Hayrettin, *Sivil İtaatsizlik*, HFSA Yay., 3. bas., İstanbul 2001.

Öktem, Niyazi/Türkbağ, A. Ulvi, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, Der Yay., İstanbul 2001.

Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara 1986.

Poggi, Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi*, Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul

- Bilgi Üniversitesi Yay., 2. bas., 2002.
- Rawls, John, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Sivil İtaatsizlik*, Ayrıntı Yay., 2. bas., Ank 1999.
- Rousseau Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, Adam Yay., 4. bas., İstanbul 1990.
- Sancar, Mithat, “Devlet Aklı” *Kıskacında Hukuk Devleti*, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Saner, Hans, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik*, Ayrıntı Yay., 2. bas., Ankara 1999.
- Selçuk, Sami, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yay., 4. bas., Ankara 1999.
- Sencer, Muzaffer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 9, TODAİE, Yay., Ankara 1987.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 1986.
- Şaylan, Gencay, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi, 2. bas., Ankara 2003.
- Şener, Esat, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınevi, Ankara 2001.
- Thoreau, H. David/Gandî, Mohandas K. *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, Vadi Yay., Ankara 1999.
- Tunaya, T. Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul 1969.
- Turhan, Mehmet, *Anayasal Devlet*, Naturel Yay., 2. bas., Ankara 2003.
- Türkçe Sözlük*, TDK, C. 1, 1988.
- Uyanık, Mevlüt, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Kaknüs Yay., 2. bas., İstanbul 2001.
- Ünal, Şeref, *Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara 1997.
- Vecchio, Giorgio Del, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, Çev. Sahir Erman, İHF Yay., İstanbul 1952.
- Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, Yetkin Yay., 4. bas., Ankara 1992.